

Оксана КУЗЬМЕНКО

СТРІЛЕЦЬКА ТЕМА В НАРОДНІЙ ПРОЗІ ПРО ПЕРШУ СВІТОВУ ВІЙНУ

(або мотиви з минулого у викликах нової доби)

Народна документальна проза про Січових стрільців має непросту історію побутування в українській усній традиції¹. Твори її неоднорідні, оскільки належать до частини неказкової прози, якій властива відносна “відкритість”, здатність до змін і трансформацій, особлива залежність від чинників комунікативної ситуації, що позначається на мінливості словесних текстів. Водночас вони входять у більший тематичний цикл творів про Першу світову війну². Оповідач та його аудиторія відіграють особливу роль у жанровій атрибуції прозових творів про Січових стрільців. Через те усні тексти стрілецької тематики варто розглядати за місцем їх виникнення і сферою побутування, а саме як твори *стрілецького* й *позастрілецького* (загальнонародного) середовища. Такий розподіл відповідає категоріальній системі жанроподілу неказкової прози, яку розробив С. Мишанич, суть її полягає в характері епічного ракурсу суб’єкта до об’єкта зображення та епічної дистанції, змальованих у прозовому тексті опису подій³.

Починаючи з останньої третини ХХ ст., зростає інтенсивність звернень до неписаних жанрів фольклору, зокрема щодо вивчення генези, жанрової структури та прагматики епічних творів у працях українських фольклористів (С. Мишанича, Л. Дунаєвської, В. Давидюка, Р. Кирчіва, В. Сокола, О. Бріциної, І. Павленко, Н. Шкляєвої). Їх доповнюють дослідження зарубіжних учених, предметне поле яких – історичні

¹ Детальніше див.: Кузьменко О. Усна словесність про січове стрілецтво: деякі аспекти історичної дійсності та фольклорної естетики / О. Кузьменко // Схід – Захід: історико-культурологічний збірник / [за ред. В. Кравченка та Г. Грінченко]. – Харків: ТОВ “ТНМТ”, 2008. – Вип. 11–12. Спеціальне видання: Усна історія в сучасних соціально-гуманітарних студіях: теорія і практика досліджень. – С. 139–149; *Її ж.* Фольклорна проза про січове стрілецтво: історія збереження й перспективи дослідження / О. Кузьменко // Традиційна культура в умовах глобалізації: проблема збереження і оновлення етнічно-культурної спадщини: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 27–28 серпня 2008 р.). – Харків: Атос, 2008. – С. 70–76; *Її ж.* Народні оповідання та перекази про січових стрільців: текстологічні проблеми / О. Кузьменко // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т. 259: Праці Секції етнографії і фольклористики. – Львів, 2010. – С. 501–513.

² Кузьменко О. Первая мировая война в фольклорной рецепции украинцев / О. Кузьменко // Живая старина. – Москва, 2014. – № 4(84). – С. 24–29.

³ Мишанич С. Біля джерел народної прози / С. Мишанич // Фольклористичні та літературознавчі праці: у 2 т. – Донецьк: ДНУ, 2003. – Т. 1. – С. 311–312.

перекази (С. Азбелєв, Н. Кринична, І. Голованов, О. Белова, С. Алпатов, С. Штирков, А. Цітавець, А. Фядосік) чи народна проза, що відображає сучасний зріз оповідної традиції “у порозі ХХІ століття” (Й. Луговська, Д. Сімонідес, Д. Чубаля, А. Пшибила-Думін, І. Башгьоз та ін.).

Сьогодні в широкому спектрі різновекторних проблем цих досліджень актуальною залишається теза про те, що аналіз сучасних меморатів та фабулатів, які відтворюють виконавці неказкової прози, дозволяє побачити механізм і шляхи розвитку усної оповідної традиції на певному історичному етапі, – це ключ до розуміння національного світобачення та втіленої в образне слово народної шкали цінностей.

Отож, мета статті – зробити комплексний огляд жанрового, ідейно-тематичного спектра уснословесних творів про Січове стрілецтво в контексті семантичного аналізу прозових текстів про Першу світову війну. Головне завдання – розкрити найбільш виразні компоненти жанрової картини фольклорних наративів, виділивши головні чинники (типи персонажів (образи), події, в яких вони беруть участь, способи відтворення подій), що впливають на перехід творів в усну традицію; простежити стадіальність змін і динаміку відображення у творах об’єктивної (“первинної”) чи уявної реальності, взявши до уваги типологічний зв’язок із давнішими пластами фольклору, зокрема воєнного, породженого соціальними та національно-визвольними рухами⁴.

Розглянемо спершу оповідання-спогади Січових стрільців, учасників і свідків стрілецького чину, а тоді – перекази та легенди з мотивами воєнної і стрілецької історії, які сьогодні перебувають на значній епічній відстані від описуваних подій.

Жанрово-тематичний засяг усних оповідань Січових стрільців дуже широкий. Осип Назарук – відомий на початку ХХ ст. громадсько-політичний діяч Галичини, публіцист, один із керівників стрілецького культурно-мистецького об’єднання “Пресова квартира УСС”, дослідник і теоретик української мемуаристики – опублікував частину таких усно словесних творів (10 текстів), назвавши їх “сирим матеріалом для будучого історика”⁵. Зміст цих округин народної белетристики про героїку минулого, записані з ініціативи Никифора Гірняка, команданта Коша Українських січових стрільців (УСС)⁶, охоплює різноманітні сфери воєнного і військового життя українців, які з початком Першої світової війни, у вересні 1914 р., добровільно вступили до лав Легіону УСС, що входив до складу Австро-Угорської армії. У жанровому вияві – це передусім усні оповідання у формі автобіографічних спогадів, т. зв. стрілецькі *меморати* та *квазі-меморати* (оповідання, які видаються такими, що основані на власних спогадах оповідачів⁷) про особисту участь стрільця у війні, його поранення, воєнні походи і будні. Їх доповнюють наративи у формі *хронікатів* – усних

⁴ Кейда Ф. Народні месники України у фольклорі / Ф. Кейда, С. Мишанич. – Донецьк: Касцюпея, 1998. – С. 52–53.

⁵ Назарук О. Слідами Українських Січових Стрільців / О. Назарук. – Львів: Видання СВУ, 1916. – С. 2.

⁶ Уніят В. Постать Никифора Гірняка в архівних документах / В. Уніят // Архіви України. – 2011. – Вип. 1(272). – С. 126.

⁷ Восточнославянський фольклор: Словарь научной и народной терминологии / [редкол.: К. Кабашников (отв. ред.) и др.]. – Минск: Навука і тэхніка, 1993. – С. 138; Українська фольклористика: словник-довідник / [уклад. і заг. ред. М. Чернопиского]. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2008. – С. 242–243.

багатоепізодних оповідей, основаних на реальних фактах, які увійшли в традицію: про початки стрілецького руху й обставини запису до лав Легіону УСС, про труднощі стрілецьких розвідувальних груп (“стеж”) і характери стрілецьких ватажків, про смерть товаришів, ускладнені вставками різного роду чуток (про звірства ворога) та спостереженнями. Okремо виділяємо короткі одноепізодні оповідання-*фабулати*, що ґрунтуються на реальних подіях, але не є безпосереднім їх відображенням. Вони займають проміжну ланку до історичних *переказів*, оскільки в них відображені народні вірування в магічну силу людини. У центрі фабулатів, які часто входять у композицію більшого наративу, перебувають історії-враження про надзвичайні випадки фронтового життя окремих стрільців.

Усі зазначені різновиди оповідань побутували здебільшого в усній формі. Вони відображають різні етапи і форми відтворення у традиції історичної пам’яті про події Першої світової війни та національно-визвольних змагань українців на початку ХХ ст. В емоційно забарвлених текстах, які О. Назарук влучно назвав “вражіннями поодиноких стрільців на полі битви”, колоритно змальована трагічна панорама героїчних перемог і гірких поразок українського війська нової доби – Українського січового стрілецтва.

Для перших оповідань Січових стрільців, зафіксованих у формі стенографічного запису влітку 1915 р.⁸, ще притаманний строгий документалізм, подекуди з елементами хронології в описі воєнної біографії, підкріплений незначною віддаленістю суб’єкта-оповідача від об’єкта зображення. Однак помітним є те, що у спогадах стрільці вже намагаються структурувати розповідь, яка спрямована до стрільця-протоколіста – контекстуально особи, наділеної “фонovими” знаннями. Відкрита комунікативна ситуація відрізняє стиль оповідань від подібних за змістом текстів, записаних в особистих щоденниках⁹ чи надрукованих у мемуарах¹⁰, де у світлі авторських рефлексій, власного сприйняття війни наявні епізоди з діяльності стрілецтва. Тому важлива особливість

⁸ Частину таких матеріалів вдалося оглянути й опрацювати в рукописному відділі Національної бібліотеки у Варшаві, а також у фондах Центрального історичного архіву у Львові. Див.: Archiwum Biblioteki Narodowej w Warszawie. – Archiwum im. T. Szewcenki. – 1459. XVI.14 (Преса і пропаганда) 18/28. – Арк. 2–6 (Записав О. Назарук у липні 1915 р. від Тараса-Івана-Андрія Гладилевича, 1899 р. н. у м. Самборі, сина урядника скарбової дирекції (переписав К. Кузьмович, 16.07.1915 р.); Там само. 18/30. – Арк. 1–7 (Записано 1 серпня 1915 р. у с. Камінка від Михайла Лабійчука 1894 р. н., у с. Брустури Косівського пов., сина рільника (списав Іван Новодворський)); Центральный державный историчний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАЛ України). – Ф. 359. – Оп. 1. – Спр. 83. – Арк. 1–43 (Спогади Мартинця Гната про події та діяльність Окружної Команди УСС на Волині у 1915–1917 рр. напис. О. Назаруком і Г. Мартинцем).

⁹ ЦДІАЛ України. – Ф. 358. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 1 (Спогади Томашівського Степана про своє перебування в таборі УСС в с. Страбичево біля Мукачеве); Там само. – Ф. 353 т. – Оп. 1. – Спр. 241. – Арк. 1–44 (Щоденник Стефаніка Володимира, стрільця легіону), за уточненими даними І. Петрія, “В. Стефанишина”; Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаніка, відділ рукописів. – Ф. 48. – Од. зб. 121-б. – П. 17. – 26 арк. (Заклинський Богдан Романович. Щоденник від грудня 1914 до січня 1917 рр.).

¹⁰ *Купчинський Р.* Утеча січового стрільця з російського полону // Вістник СВУ. – 1916. – Ч. 19–20 (5 березня). – С. 152–153; *Степанів О.* Воєнні мандрівки / О. Степанів // Наукові праці. Есе. Спогади / [за ред. О. Шаблія]. – Львів: Видав. центр НТШ, 2003. – С. 504–523; *Гайдучок С.* Воєнні спомини / С. Гайдучок. – Львів: Видав. центр ЛНУ ім. Івана Франка,

синхронних до воєнних подій оповідань, за спостереженнями багатьох дослідників-фольклористів, – ситуація певного “жанрового і тематичного очікування аудиторії”¹¹.

В усних стрілецьких оповіданнях переважно витримана лінійна послідовність у змалюванні подій згідно з конкретними життєвими реаліями. Зауважимо, що в їхній композиції поєднуються декілька епізодів різного часового плану, що традиційно для побутових народних оповідок, в яких відображена, як писав Іван Франко, “барвіста мозаїка довших або коротших оповідань”. Головним персонажем є і незмінно залишається сам оповідач, який фігурує, як правило, в центрі сюжету. У розповідях-спогадах нанизуються відносно самостійні сюжетні блоки, в яких змалювані різні етапи фронтової біографії молодих хлопців. У динаміці вчинків головних дійових осіб бачимо, як розкриваються їхні позитивні риси характеру, передусім гуманістичні засади світобачення. Виразні патріотичні почуття героя, часто висловлені в дидактичних формулах, – це не тільки своєрідна кристалізація політичних гасел того часу, але й механізм послідовного конструювання узагальненого художнього образу, зокрема “малої батьківщини” як “України”: “Стрільці б’ються за наш край, за Україну, аби Жиди і Поляки не панували над нами тай аби не було так, як дотепер, що треба аж виїхати зі свого краю, аби тебе за чоловіка мали”¹². Такі коментарі оповідачів дозволяють впевнитися у справедливості зауваг дослідників народної прози, які пишуть, що в усних автобіографічних оповідях “образ має особливу структуру, оскільки він втілений як в інформативному моменті спогаду, так і в знаннях слухачів про нього. У цьому поєднанні – особлива динаміка змісту усних оповідань”¹³.

Один із найцікавіших циклів стрілецьких оповідань – ті, де центральний конфлікт між головним героєм і його антагоністом втілений через сюжетотворчий мотив “обдурювання ворога”. Вони входять до великого тематичного блоку про незвичайні випадки на фронті. Такі сюжети побудовані у формі спогаду стрільця про фактичну подію, учасником якої він був. Однак очевидним є те, що сприйняття цієї події вже відбувається з певної відстані до минулого, і тут наявне місце домислу. Часова дистанція допомагає уникнути зайвої емоційності, формує спокійну тональність, що закладає епічний стиль розповіді з художніми узагальненнями того воєнного досвіду, який був записаний з уст “просто, щиро й майже наївно, зовсім так, як оповідав”¹⁴. Це добре простежується на прикладі багатоепізодного оповідання відважного стрільця-добровольця Олекси Саджениці, уродженця Жовківського повіту¹⁵. Естетична значимість головної дійової особи цього оповідання, рядового стрільця, полягає у вироблених практичних знаннях (“я знав уже...”, “трафляло ся вже...”). Вони допомагають увиразнити і стереотипізувати головні ознаки інших персонажів, зокрема образ ворога, що є “хитрим”, “підступним”, бо “...москалі воюють

2002. – 60 с. (Серія “Мемуари і документи”; Ч. 2); Українська Галицька Армія: збірка спогадів / [укладач, автор передм. і приміт. М. Баран]. – Львів, 2002. – 122 с. та багато ін.

¹¹ Алпатов С. Традиционные мотивы народных рассказов о Первой мировой войне / С. Алпатов, О. Белова, А. Ипполтова // Живая старина. – 2014. – № 4. – С. 29.

¹² Назарук О. Слідами Українських Січових Стрільців. – С. 28.

¹³ Мишанич С. Усні хроніки народного життя / С. Мишанич // Народні оповідання / [упоряд., передмов. та приміт. С. Мишанича]. – Київ: Дніпро, 1986. – С. 12.

¹⁴ Назарук О. Слідами Українських Січових Стрільців. – С. 20.

¹⁵ Там само. – С. 20–31.

ошуканством”¹⁶. Загалом варто відзначити, що в сюжетах стрілецьких прозових творів нерідко спостерігаємо колізії, коли антагоністи перебувають в амбівалентних ситуаціях, що є виявом не тільки реалій драматичного досвіду, але тенденцією до фольклорної типологізації стрижневих образів через їх протиставлення.

Зрозуміло, що серед оповідань, які складали Січові стрільці, найбільше історій про вразливі, пам’ятні моменти із фронтового життя. Вони становлять “ходовий” репертуар, записаний практично у природній ситуації, що дозволяє зберегти індивідуальні особливості тексту кожного виконавця. Ракурс сюжетів, де стрілець – і учасник, і свідок війни – дає цікавий матеріал до розуміння психології сприйняття труднощів військового побуту (втоми, голоду, хвороби), емоційного переживання втрати (“Москалі були вже недалеко. Не було видно ні одного нашого жовніра. Тихо стало в селі і дуже сумно”¹⁷). Зміст оповідань, в яких переважають екзистенційні теми та мотиви (героїчна смерть, трагічна загибель на полі бою, страждання пораненого), а також епічна манера викладу посилюють типізацію описаних подій, що єднає їх із подібними текстами пізнішого часу виникнення, а саме з повстанськими меморатами¹⁸.

В усних оповіданнях Січових стрільців, як і в інших творах неказкової прози, відображений естетичний смак оповідачів, які об’єктивізують воєнну дійсність через свою оцінку гарного і неповторного. З потоку гострих індивідуальних вражень вони вибирають найяскравіші розповіді про стрілецьку хоробрість і чудеса винахідливості (“Як стрілець Саджениця ошукав московський патруль” [1]¹⁹, “Як наш четар відібрав від польських легіоністів 260 гуцульських хлопців”²⁰, “Як москалі втікали з чотирма канонами після битви під церквою”), про незвичайну фізичну витривалість (“Як сім раз поранений стрілець-гуцул відібрав револьвер у російського офіцера”), про труднощі багатокілометрових зимових переходів, про розвідувальну службу в горах, про зруйновані села та перші втрати бойових товаришів тощо. З огляду на суб’єктивний ракурс оцінки й малу епічну дистанцію в поезиці оповідань про фронтове повсякдення відчутний сильний ліричний струмінь. Ці тексти відрізняються насиченістю зоровими образами, часто у предикативних мовленнєвих формулах “уздріли ми”, “оглянувся”, “видно було”, “я бачив” (“Я бачив, як падали і наші стрільці, і їх салдати, але їх падало більше...”), звуковими (“Від того всего гук був страшний. В ухах тарахкотіло, як у добрім млині”) та кольористичними, зокрема марковані темні тони (“Було то вночі. Дуже темна ніч була”). Типовою є метафорика внутрішніх переживань молодих бійців, які пройшли бойове хрещення (“Над нами почали свистати кулі”; “...вже видко було біду”), емоційно-оціночними епітетами, які є постійними ознаками епічних образів “війни” та “битви” (бою): “*страшна*”, “*тяжка*”, “*сильний*”, “*твердий*”.

Для оповідань про фронтові переходи традиційно притаманні лапідарні пейзажні картини, серед яких домінують просторові образи лісу, карпатських гір, дороги,

¹⁶ Там само. – С. 26.

¹⁷ Із оповідання 16-річного стрільця Онуфрія Маньчука, сина Василя з с. Жаб’є (записано 6 червня 1915 р.).

¹⁸ Крамар Р. Західноподільські перекази про повстанців / Р. Крамар // Народознавчі зошити. – 1995. – № 4. – С. 213–214; Яворівщина у повстанській боротьбі. Розповіді учасників та очевидців / [запис. та упоряд. Є. Луньо]. – Львів: Літопис, 2005. – Т. 1. – 575 с.

¹⁹ Цифра в дужках відповідає номеру тексту, вміщеному в Додатках.

²⁰ Назарук О. Слідами Українських Січових Стрільців. – С. 48–53.

річки, села. Як і в багатьох фольклорних творах, просторово-часова система тут стає фоном сюжетної розповіді. Це найкраще демонструє аналіз структури сучасних переказів про Першу світову війну (локальні назви: “австрійська війна”, “Міколаївська вуйна”), де в центрі епічної картини зображено знищене, спалене село [4, 5].

У стрілецьких оповіданнях природа, яка оточувала людину у смертельному двобої, нерідко виступає персоніфікованим персонажем, що супроводжує вояків у важких переходах та боях. Вона, як і Січові стрільці, зазнає фізичних травм та каліцтва: “Гранати били і гуділи, ломили дерево, кидали землю в гору, мішали все з землею”; “Гранат тріс коло нас з великим гуком і блиском, зломив дві грубі смереки, що повалилися попри сам шанець, зранив чотирьох наших стрільців, а на мене кинув тільки глини, що я впрів під нею”²¹. Пейзаж не тільки співучасник події – він виступає матеріалізованим простором, в якому живе і діє актант. Зауважимо, що у стрілецьких оповіданнях топос, об’єктивізований реаліями фронтового життя, часто розділений на універсальну семантичну опозицію “свій”–“чужий”: “Ворог стояв по другім боці води, на голій горі, а ми по сім боці, на долині” (з оповідання стрільця П. Німчука²²). У цьому виявляється не тільки мовленнєвий вибір оповідача, але й усталена схема структурування простору, перехід від реального до символічного. Це типово для давніх історичних легенд і переказів про зовнішніх ворогів, яким притаманна тенденція до точної локалізації подій²³. Типологічний зв’язок видно при порівнянні із сучасними історичними переказами про війну [6, 7]. На основі опозицій “тут”–“там”, “свій”–“чужий” може актуалізуватися інша, що продукує елементи міфопоетичного мислення, за нею “свій” – це “добре”, а “чужий” – “погане”: “Як ішли ми долинами, то було гарно, а як верхами, то йшов сніг з дощем і було зимно” (з оповідання стрільця-гуцула Олекси Шкрібляка²⁴).

Меморати, крім ландшафтних образів, багаті топонімією, зокрема назвами локальних населених пунктів (Горонда, Страбичево, Сянки, Львів, Стрий, Дрогобич, Славськ, Грабівець, Турка, Східниця тощо), рік (Опір, Стрий), гір (Кобила, Маківка), які не тільки відображають життєвий простір стрільців, їх мовну картину світу, але й жанротворчі ознаки історичної документальної прози.

Образи наближені до давніх історико-героїчних переказів про козаччину, гайдамаків, в яких герої ідеалізуються не завжди²⁵. У текстах усних оповідань стрілець – звичайна людина, яка набуває героїчних рис у незвичайній ситуації воєнної пригоди. Такі твори відзначаються живим драматизмом, нерідко закросним на сюжетах, в основі колізії яких трагікомічні взаємостосунки з антагоністом. Тут, як правило, образи ворогів змальовано в сатиричному світлі (наприклад, “Як стрілець Звір полонив трьох москалів та запряг їх у машинний кіс”²⁶, “Як москалі покинули канони і втекли на

²¹ Назарук О. Слідами Українських Січових Стрільців. – С. 118.

²² Там само. – С. 56.

²³ Шкляєва Н. Топонімічна народна проза Західного Полісся: історія і сучасність / Н. Шкляєва. – Луцьк, 2006. – С. 50; Штырков С. Предания об иноземном нашествии: крестьянский нарратив и мифология ландшафта (на материале Северо-Восточной Новгородчины) / С. Штырков. – Санкт-Петербург: Наука, 2012. – С. 47.

²⁴ Назарук О. Слідами Українських Січових Стрільців. – С. 70.

²⁵ Павленко І. Легенди та перекази Нижньої Наддніпряниці: буття у просторі та часі / І. Павленко. – Запоріжжя, 2006. – С. 240.

²⁶ Назарук О. Слідами Українських Січових Стрільців. – С. 56–57.

конах”). Деякі з подібних сюжетів та відповідних мотивів лягали в основу творів менших форм, а саме *стрілецьких анекдотів*, які нерідко виникали на основі життєвих ситуацій, що породжували традиційні для військового середовища дотепи і гумор²⁷.

У деяких стрілецьких оповіданнях-меморатах вже помітна тенденція до гіперболізації фізичних сил та дій героя, що ґрунтується на основоположному принципі фольклорного зображення оборонця рідної землі²⁸. Так, в оповіданні Павла Німчука (1895 р. н., із с. Ямна Надвірнянського повіту) з сотні Семена Горука майстерно відтворено художній портрет стрільця Михайла Звіра. Із коментарів довідуємося, що в перший рік війни поширювалися фантастичні перекази про надзвичайну силу цього гуцульського хлопця (“...про Звіра згадувано мені багато людей, але тільки загально”²⁹). Оповідач на основі власної реакції на непередбачувані вчинки Звіра намагається змалювати цього героя як людину незвичайно твердого характеру. Він захоплюється його рішучістю, відвагою, винахідливістю, вживаючи протиставлення (“Я бояв ся, Звір ні, бо мав відвагу”). Головне в оповіданні – це сюжет з яскраво вираженою інтригою про те, як Звір сам подався до позицій ворога, зненацька напад на двох “москалів”, взяв їх у полон, а потім, змусивши впрягтися у гармату (“машиновий кріс”), приїхав на ній до стрільців. Цікаво, що в цьому цілісному епізоді оповідач не є учасником події. Однак його розповідь все ще зберігає елементи експресії, що видно з індивідуального стилю змалювання ворогів, яких порівнює з котами.

Художній прийом знижування антагоніста, його знелюднювання через зооморфні ознаки, – типовий загальнофольклорний поетичний засіб³⁰. Він трапляється і у прозі, і в пісенності (“москаліско, вражий син, *іде як безрога*”), а особливо в сатирі, де порівняння з “нечистими” тваринами (наприклад, зі свинями, собаками) дає яскраву характеристику політичних ворогів:

*Як би не війна,
То донині б я
На зеленій Буковині
Ходив з ралом.
Та ревнув з гармат
На нас лях, псу брат,
Йї нині я на Вкраїні
Генералом*³¹.

²⁷ Кузьменко О. Стрілецький анекдот: контекст – сюжет – текст / О. Кузьменко // Народознавчі зошити. – 2010. – № 1–2. – С. 114–126.

²⁸ Сокіл В. Українські історико-героїчні перекази: структурно-семантичний та поетичний аспекти / В. Сокіл. – Львів, 2003. – С. 265–267 (Препринт / НАН України, Ін-т народознавства).

²⁹ Назарук О. Слідами Українських Січових Стрільців. – С. 55.

³⁰ Криничная Н. Предания об исторических лицах / Н. Криничная // Русская народная историческая проза. Вопросы генезиса и структуры. – Ленинград: Наука, 1987. – С. 212–213; Чудинов А. С кем воевал русский мужик в 1812 году? Образ врага в массовом сознании / А. Чудинов // Французский ежегодник 2012: 200-летний юбилей Отечественной войны 1812 года. – Москва, 2012. – С. 336–365 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://annuaire-fr.narod.ru/statji/FE2012/Tchoudinov.pdf>

³¹ Гайдучок С. Воєнні спомини. – С. 37.

Серед стрілецьких оповідань, записаних у перші воєнні роки, незмінно є спогади про кровопролитні запеклі бої 28 квітня – 2 травня 1915 р. на г. Маківка (поблизу с. Грабівець тепер Сколівського р-ну Львівської обл.). Під час них героїчно полягли не тільки стрільці-галичани, але й українці-наддніпрянці, приневолені воювати у ворожому таборі царського війська³². Тому цілком закономірно, що у стрілецьких оповіданнях про Маківку, які мають невеликий часовий інтервал між зображуваним і моментом зображення³³, здебільшого переважають мотиви драматичної екзистенції: поранення чи смерті стрільця. Зміст і стиль наративів про Маківку дуже залежить від особи оповідача, що помітно при порівнянні різних текстів. Наприклад, у розповіді стрільця Олекси Шкрібляка бачимо стягнений подійний час чотирьох днів бою [2], що слугує своєрідним експозиційним фоном для наступної частини наративу, де описано поранення. Натомість розлоге оповідання юного стрільця Луки Петріва, якому на момент події заledве виповнилося 17 років, сповнене емоційними деталями, докладною хронологією, опуклими описами території і тактики бою. У ньому наявні структурно цілісні, закінчені блоки, зокрема про “Степанівну” [3]. Останній сюжет, по суті, – це та інформаційно-текстова “матерія”, з якої у подальшому сформувалися фольклорні твори з образом жінки-воїна, прототипом котрої стала хорунжа УСС Олена Степанів³⁴. Короткі сюжетні вставки з її фронтової біографії доповнюють репліки, в яких спостерігається тенденція до героїзації історичної постаті із залученням відповідних поетичних засобів, зокрема символіки числа та добового циклу: “Надбігли два наші офіцери і Степанівна забандажувала ранених, а вісім стрільців винесла ранених з нашого шанця і понесла до села. Було се вже вночі”³⁵. У цих коментарях дуже чітка роль оповідача, що конструє художній твір, адже талановита особа, на думку дослідників, “маючи у своєму розпорядженні скупі дані з минулого, насичує їх подробицями, оживляє за допомогою уяви, власного життєвого та художнього досвіду. Навіть у ситуації, яка не вимагає художньої інтерпретації колишніх подій”³⁶. Характерна ознака фольклорності персонажа – поява мотиву “Степанівна допомагає пораненим, перев’язувати рани” також у ліро-епічних творах. Звернемося хоча б до пісні, яка вже у вересні 1915 р. поширювалася завдяки стрілецькому листуванню на фронті:

³² Про трагедію цього братовбивчого конфлікту пише в післямові Р. Коваль, див.: Гуцули у вільній боротьбі: Спогади січового стрільця Михайла Горбового / [упоряд., вступ. сл., приміт., додатки, біограф. довідка Р. Ковалю, Ю. Юзича, П. Арсенича]. – Вінниця; Київ: Історичний клуб “Холодний Яр”, 2009. – С. 380–382 (Серія “Українська воєнна мемуаристика”; Т. 4).

³³ Упродовж війни виникали поетичні віршовані, пісенні твори, в яких згадувалося про блискучу перемогу Січових стрільців на г. Маківка (див.: Наукові архівні фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України. – Ф. 28-3. – Од. зб. 266. – Арк. 24–26). Частина спогадів була опублікована на сторінках воєнної, а головню повоєнної української періодики.

³⁴ Олена Степанів (1892–1963) – уродженка с. Вишнівчик (тепер Перемишлянського р-ну Львівської обл.), командант жіночої чоти товариства “Січові стрільці”, згодом хорунжа Легіону УСС, яка прославилася мужністю і відвагою, зокрема під час вирішального для українського війська та переломного в наступальній стратегії австрійської армії бою на г. Маківка.

³⁵ Назарук О. Слідами Українських Січових Стрільців. – С. 118.

³⁶ Мишанич С. Усні народні оповідання. Питання поетики / С. Мишанич. – Київ: Наукова думка, 1986. – С. 305.

*Гей дівчино молода,
Схилилась калина,
Ідуть наші Українці
З гори на долину³⁷.*

Порівнюючи ці рядки зачину одного з перших варіантів пісні з багатьма іншими, які ми записали в позастрілецькому середовищі на Гуцульщині, Покутті, Бойківщині, Опіллі, зауважуємо характерні текстові зміни – увиразнюється епічна картина звияжнього бою на Маківці:

*Там на горі, на Маківці, там гармати грають,
Ой там стрільці січові кров'ю ся вмивають.*

*Там Олена Степанівна з стрільцями воює,
Рянуть стрільців на Маківці – вона бандажує.*

*Бандажує, завиває ці стрілецькі рани,
Вона була подругою ще краща від мамі³⁸.*

У проілюстрованій стрілецькій співанці, як і в багатьох оповіданнях, простежуємо низку допоміжних мотивів, спрямованих на типізацію інноваційного образу жінки-воїна. З них основними є емоційно-психологічні мотиви: стрільці співчувають молодій санітарці, яка “з стрільцями бідує”; визнають її доброту та чуйність у ставленні до поранених; пишаються відвагою славної “товаришки”. Зауважимо, в піснях і прозових текстах використовуються різні художньо-виражальні засоби, спрямовані на комплексне відображення семантичного коду позитивного жіночого персонажа. У піснях здебільшого задіяне порівняння “*миліша* (ліпша, краща) *від мамі*”, що в деяких варіантах розгортається до складної метафори (дівчина-мати → мати-берегиня). Семантика добродійного прочитується у фразі, яка набула ознак дидактичної формули “*ліпша* була, бо *край боронила*”. Типові для пісенних текстів варіювання імені (Олена-Ольга), поглиблення героїзації (мотив поранення героїні у груди). Натомість у прозових творах мають місце оціночні епітети (“*файна то дівчина*”, “*відважна*”) та порівняння, в яких акцент зроблено на гендерно маркованих різницях (“*стріляла як ми*”, “*їде так як хлоп*”). Причину цього треба шукати в соціокультурних особливостях патріархальних військових структур початку ХХ ст., про які пишуть історики, зокрема в чіткій поляризації сфер чоловічого й жіночого простору у вирі війни³⁹. Є й суто фольклоротворчі аспекти: і щодо вибору тропів (пісні про Степанівну створювалися та жили переважно в жіночому середовищі, тоді як аналізовані оповідання походять із чоловічого осередку), і щодо загальної символізації образу жінки-воїна. Маємо на увазі появу персонажа Красноі Пані у переказах про Першу світову війну в регіональній традиції Західного Полісся (“Та й була та пані полководцем, нияк її вороги не могли зловити і вбити. А вона собі їздила биткою і ни-

³⁷ Archiwum Biblioteki Narodowej w Warszawie. – Archiwum im. T. Szewczenki. – 1459. XVI. (Преса і пропаганда). 16 (Хроніка Коша УСС). – Арк. 79.

³⁸ Стрілецькі пісні / [упоряд, вступ. ст., приміт. та додатки О. Кузьменко]. – Львів, 2005. – С. 333.

³⁹ Кісь О. Жіночі обличчя війни: ключові теми і підходи у західній феміністській історіографії / О. Кісь // Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства: зб. наук. праць / [упоряд. Г. Грінченко, К. Кобченко, О. Кісь]. – Київ, 2015. – С. 16–17.

чого не боялася”). Дослідивши тексти, Н. Шкляєва відзначила, що цей напівміфічний персонаж “метаморфізуючись, трансформується в образ війни”⁴⁰.

У сучасних локальних переказах про переможний бій Січового стрілецтва на Маківці, які виникли пізніше, здебільшого на Бойківщині, такі фактографічні описи бою, зрозуміло, вже відсутні. Сюжети мають стягнений вигляд. Головним є топонімний образ гори, яка набуває символічного значення стрілецької перемоги і слави. У стрілецьких історичних піснях Маківка – це місце поховання персоніфікованої сили⁴¹. Натомість у прозових творах – історичний простір, де здійснився подвиг українських стрільців, який вражає не тільки місцевих жителів, але й ворогів: “Тато чули від тих мацкалів, як они меже собов говорили, що тоти стрільці так відважно б’ються, що їм таке ши ни приходилося видіти, відколи воюют”⁴².

У воєнних історіях Січових стрільців фігурують також персонажі позавійськового середовища, серед яких традиційно наявний простий український селянин (чи узагальнено типовий варіант – “люди”). Семантика цього образу розкривається у творах, які змальовують ширі взаємостосунки українських стрільців із цивільним населенням, які можна об’єднати в окремих тематичний цикл. Із хронік відомо, що селяни Закарпаття, Бойківщини, Поділля, Буковини, інших теренів Галичини чи Наддніпрянщини з любов’ю ставилися до Січових стрільців, гостинно зустрічали перше українське військо, ділилися з ними житлом, харчами, одягом, транспортом. Мотиви “селяни допомагають Січовим стрільцям” у різних аломотивних виявах незмінно присутні в меморатах про труднощі стрілецьких походів. Такі епізоди типові і для оповідань стрілецьких старшин, наявні вони й у спогадах рядових стрільців: “Ми пішли до Східниці, там здивав я часть своєї чети і четаря Каратницького та й злучився з нею разом з Жикалюком. Інші чети лишили ся, а наша пішла до Кропивника. А відти до Турки. Дорогою було страшне болоте. Люди продавали нам дещо харчу, але вже видко було біду. Вони в одно просили Бога, аби ми назад прийшли і плакали”⁴³.

У прикінцевій фразі бачимо мотив “українські селяни оплакують стрілецьку долю”, який в багатьох текстах набуває художньої стереотипізації. В оповіданні стрільця Осипа Левицького про закарпатського газду Якова Носа цей же мотив лежить в основі кульмінаційного епізоду, в якому розкриваються елементи образу стрілецького сну: “Як ми мали йти дальше, то вечером наперед повідомили про се старенького Носу. На те він, запитавши, чи дійсно вже йдемо й отримавши рішучу відповідь, що мусимо йти, сказав до нас зі слізьми в очах: «То нехай вам старий дідो постелить (перед тим ми стелили собі самі), бо хто знає, чи вже коли будете так спати».

⁴⁰ Шкляєва Н. Історія воєн у народній топонімичній прозі Західного Полісся / Н. Шкляєва // Фольклористичні зошити. – 2006. – № 9. – С. 62.

⁴¹ Кузьменко О. Актуалізація образу “могила” у сучасній фольклорній традиції про січових стрільців / О. Кузьменко // Нове життя старих традицій: Традиційна українська культура в сучасному мистецтві і побуті: матеріали міжнародної наукової конференції в рамках V Міжнародного фестивалю українського фольклору “Берегиня” (м. Луцьк, 2007 р.) / [за ред. проф. В. Давидюка]. – Луцьк: ПВД “Твердиня”, 2007. – С. 262.

⁴² Цит. із праці: Сокіл В. Народні легенди та перекази українців Карпат / В. Сокіл. – Київ: Наукова думка, 1995. – С. 109.

⁴³ Інтерв’ю Осипа Назарука 1915 р. з Олексою Шкрібляком, сином Антося, 1893 р. н., із с. Перехресне (тепер Верховинського р-ну Івано-Франківської обл.), селянина, письменного.

І приніс старенький сина, постелив нам, застелив і як ми вже полягали, заграв нам на сопілці кілька гарних наших і волоських арій, приговорюючи: «Спіть, хлопці, бо хто знає, що з вами буде». При тім заплакав, а за ним заплакала й його жінка, та й почали згадувати свого сина, що був «також на війні»...⁴⁴.

Апелятивна форма “спіть, хлопці”, через яку вербалізується мотив “бажаний сон”, набуває різних асоціативних значень образу сну: від реалістичних (сон-відпочинок) до фольклорно-символічних (сон-смерть). Припускаємо, що на основі таких оповідань виникла ідея вірша Богдана Лепкого “Що то за грім, осінній грім?”, де в останніх рядках виринає метафора вічного сну:

– *Спіть, хлопці, спіть, хлопці,
Про долю-волю тихо спіть,
Про долю-волю Вітчизни,
Чи ж можуть бути кращі сні?*⁴⁵.

Цей вірш (вже як пісня) був опублікований в 1916 р. у музичній обробці Філарета Колесси. Незабаром він поширився серед стрілецтва, а також у середовищі селян, рідні яких воювали на фронтах Першої і Другої світових воєн. Сон, що не тільки рятує від фізичного виснаження та постійного нервового напруження воїна, але й відіграє символічну функцію попередження, – традиційний образ різних уснословесних творів. Приклад цього – зміст оригінального, художньо довершеного оповідання про віщий сон, яке в 1917 р. записав від жовніра австро-угорської армії Олесь Бабій, майбутній стрілець УГА та письменник⁴⁶.

У репертуарі Січових стрільців було чимало історій гостро драматичного змісту, що розкривають ще одну тему: взаємовідносини стрільців і дітей. У структурі стрілецьких спогадів натрапляємо на одноепізодні сюжети про дітей-сиріт, яких зустрічали на своєму шляху січовики, а також про дітей-школярів, яких вони навчали на Волині. Такі оповідання-фабулати вирізняються тим, що відображають нерозривну єдність стрільця із простим українським людом, з якого він вийшов і з яким його єднає доля жертви війни. Часто сюжетотворче ядро – мотив голодних дітей. Він – складова ширшої теми “голоду”, типової для стрілецьких оповідань і народних переказів про війну.

У стрілецьких творах екзистенційний образ голодної людини драматизується обставинами невідрадного фронтного життя. Стрільці розповідають про голод скупко, фрагментарно, у структурі декількох речень, наближених до евфемістичного опису.

⁴⁴ Записав Осип Назарук від Осипа Левицького, 1890 р. н., у с. Фалькові (тепер Вижицький р-н Чернівецької обл.), син робітника, закінчив народну школу, вчився у Станіславівській та Коломийській гімназіях, студент правничого факультету Львівського університету.

⁴⁵ Стрілецькі пісні / [упоряд., запис, вступ. ст., коментар та додатки О. Кузьменко]. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 2005. – 640 с. + 32 с. іл. Детальніше див.: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ntsh.org/content/strilecki-pisni#sthash.sHtjES6x.dpuf>

⁴⁶ Наукові архівні фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. – Ф. 28-3. – Од. зб. 273. – Арк. 13. Детальніше про ці записи див.: *Кузьменко О.* Психологія поведінки українців в народних оповіданнях про Першу світову війну (за польовими матеріалами з архіву В. Гнатюка) / *О. Кузьменко* // *Studia methodologica*: альманах. – Тернопіль, 2008. – Вип. 25: Антропологія літератури: комунікація, мова, тілесність / [уклад. І. Папуша]. – С. 233–236.

Відвертіше вони говорять про те, що продуктів харчування було мало: “Харчу не було. Дехто з нас не міг знести запаху консерв і через два дні їв тільки своїх п’ять сухарів. Наслідком того були болі жолудка і голови” (з оповідання стрільця, колишнього гімназиста Миколи Яценовича⁴⁷). Портретні ознаки виснажених голодом стрільців дуже лаконічні, описи стислі. Драматизм їх внутрішнього напруження розкривається здебільшого через одну деталь, що фокусує погляд на об’єкті їжі – скибці хліба: “...почули ми втому і голод. Деякі мали ще тільки по малим кусникови хліба і то спліснілого, але й його не могли вони їсти, бо другі голодні дивили ся” (з оповідання стрільця Антіна Левицького⁴⁸). Образ хліба, увиражений зоровими епітетами негативної семантики (“малий”, “спліснілий”), змальований тут у суто фольклорній манері – виділення головного з-поміж другорядного.

У стягнених безсюжетних переказах про Велику війну образ хліба часто набуває символічного значення – життя, достатку, свободи. Він може стати складовою мотивів, які структурують часопростір тексту через опозицію до (“то ще цар був”) / після (“як настав Ленін, то тогди”): “Мама розказувала. Та. ... Дуже добрі були люди. То ще, знаєте, не був комунізм, то ще цар був. Розказувала, що рускі мали дуже що їсти всьо. На Великодні свята бочка ... Привозили єйця красні до церкви, писанки привозили. Сало було таке грубе, хліба мали багато – всього мали. Рускі мали багато всього. Рускі мали всьо. Німці не мали того, що їсти, – а рускі мали. Рускі мали всьо. Навіть онучі такі були, знаєте, суконні, ну, що убували солдатів. Навіть суконні були... То вже пізніше, то розумієте, як вже війна ся скінчила, як настав Ленін, то тогди вже революція була. Да що-не-що. То хліб забрали, розумієте, від людей. Всьо. Та й голод був. То знаєте який голод був у Росії? Сорок третій, сорок четвертий рік. Ну та як? Забрали хліб – та й люди не мали що їсти. Та й був голод”⁴⁹.

Такого типу композиція, побудована на протиставленні *минуле–сучасне, тепер–колись*, стає притаманною для багатьох фольклорних наративів першої половини ХХ ст. За висновками І. Павленко, в різних конотаціях ці опозиції висвітлюють теми революції (до/після), колективізації (до/під час/після), Другої світової війни⁵⁰.

У стрілецьких меморатах, що описують невідрадні становище на фронті та в полоні, часто міститься сюжетний мотив “стрілець не може їсти”. Повсякденна ситуація недоїдання вплинула на виникнення відповідної смислової навантаги мотиву, який у стрілецькому середовищі набув сатиричного інакомовлення. Саме про це писав член “Пресової квартири УСС” Андрій Баб’юк у “Хроніці Січового Коша” від 31 липня 1915 р.: “По полудні привезли хліб. Приїхав др. Воевідка з Дубини – тай щепив проти холери тих, що ще не щипилися. Холера дуже шириться. В Сколім було кільканадцять випадків. Деякі стрільці, котрі щепили ся вже проти тифу, віспи, холери, питають жартом, коли будуть щепитися проти їди, як хліба, мяса, кави... Серед зібраних повстає пекельна сальва сміху”⁵¹.

⁴⁷ Назарук О. Слідами Українських Січових Стрільців. – С. 81.

⁴⁸ Там само. – С. 87.

⁴⁹ Архів Інституту народознавства НАН України (далі – архів ІН НАНУ). – Ф. 1. – Оп. 2. – Од. зб. 613 (Кузьменко О. Народна проза про січових стрільців: наук. зб.). – Арк. 54 (Інтерв’ю О. Кузьменко 4 липня 2007 р. у с. Бориня Турківського р-ну Львівської обл. з Йосипом Стецем, 1919 р. н., с. Задільсько Сколівського р-ну Львівської обл.).

⁵⁰ Павленко І. Легенди та перекази Нижньої Наддніпряниці: буття у просторі та часі / І. Павленко. – Запоріжжя, 2006. – С. 179–180.

⁵¹ Archiwum Biblioteki Narodowej w Warszawie. – Archiwum im. T. Szewczenki. – 1459. XVI. (Преса і пропаганда). 16 (Хроніка Коша УСС). – Арк. 12–13.

Неналежне утримування українського війська в австрійській армії нерідко ставало об'єктом гіркої насмішки. Це спонукало до появи багатьох сатиричних піснених творів та анекдотів. Для прикладу, популярний жарт про візит хворого стрільця до лікаря, в якому цей же мотив обігрується як головна фраза:

Лікар: Що вам хибує?

Стрілець: Я не можу їсти всего.

Лікар: Ви й не повинні! Слід же й другим щось оставити. В теперішніх важких часах ніяк не можна бути самолюбом⁵².

У сучасній українській народній прозі тема Січового стрілецтва представлена головню *переказами*, рідко *легендами* про подію з недавнього минулого. Цим творам властива вже більша узагальненість, типізація головного персонажа (типovим є ото-тожнення стрільців Легіону УСС зі стрільцями УГА), схематизація сюжетів, подекуди зведених до безсюжетних повідомлень чи формульних висловлювань. Наша багатолітня практика польових пошуків показала, що сучасні оповідачі часто виступають ретрансляторами яскравих спогадів “про австрійську війну”, які увійшли у традицію родинних оповідань. Особливість їх в тому, що зміст, як правило, наповнений традиційними оцінками минулого: і щодо моралі, і щодо історичної справедливості та значення стрілецької ідеї: “Легіон Українських Січових Стрільців – це була армія, яка воювала в складі Австро-Угорської армії. Так в селі розказували, і я то повторюю”⁵³.

Сучасні усні оповіди “про Січових стрільців” здебільшого вплетені в канву полісюжетних наративів, у яких можуть поєднуватися блоки різних жанрів (переказу, легенди, чутки, оповідання-меморату). На відміну від власне стрілецьких оповідань, ці прозові твори менше фактуалізовані, в них переважає епічне узагальнення однієї події. Мають вони і специфічну тематику. Найчастіше трапляються сюжети на тему “полону” та з мотивами “праця в полоні”, “втеча з полону”. Рідше – варіанти сюжетів, популярних у стрілецькому репертуарі, наприклад, переказ про кмітливого стрільця Файфуру, який одночасно стріляв із трьох кулеметів⁵⁴. У змалюванні цього персонажа помітна фольклоротворча тенденція нового часу, за якою відбувається витіснення гіперболічних елементів у зображенні могутності героя. Натомість продукується реалістичне сприйняття героя, що розправляє з багатьма ворогами “не стільки засобами незвичайної фізичної сили, скільки завдяки хитрості, кмітливості і винахідливості”⁵⁵.

Найпродуктивнішими можна вважати такі мотиви: стрільці моляться, “братання на фронті”, “братовбивча війна”, стрілець втікає з російського (сибірського) полону [8–10], стрільці повертаються з війни. Менше сюжетів, які відображають стосунки стрільців та дівчат, і цілком відсутні романтичні мотиви, наявні у фольклоризованих стрілецьких піснях-романсах. Це можна пояснити критичним ставленням селянства до плекання дівочої честі й вірності (вдалося записати тільки один сюжет: “Як хорунжий відібрав у церкві фану в «недостойної» дівчини”⁵⁶). Переважно це локальні твори

⁵² Самохотник. – Кіш УСВ, 1917. – Ч. 31 (21 вересня). – С. 9.

⁵³ Архів ІН НАНУ. – Ф. 1. – Оп. 2. – Од. зб. 613. – Арк. 107.

⁵⁴ Детальніше див.: Кузьменко О. Усна словесність про січове стрілецтво: деякі аспекти історичної дійсності та фольклорної естетики. – С. 143.

⁵⁵ Криничная Н. Персонажи преданий: Становление и эволюция образа / Н. Криничная. – Ленинград: Наука, 1988. – С. 185.

⁵⁶ Архів ІН НАНУ. – Ф. 1. – Оп. 2. – Од. зб. 613. – Арк. 103.

(побувають на Тернопільщині), в них висвітлено проблеми традиційної селянської моралі та порушення її канонів як породження воєнних реалій.

Окрему велику тематичну групу становлять прозові твори про польсько-українську війну (1918–1919). Властива амбівалентність сюжетних колізій, де головний герой – стрілець УГА – дає змогу подивитися на багатовікові контакти сусідніх народів не шаблонно, а у спектрі неоднозначних взаємостосунків, що склалися на період першої третини ХХ ст. В уснословесному масиві побувають переважно родинні *перекази*, що розкривають традиційні для воєнної новелістики екзистенційні теми: зради, голоду, насильства (“Як поляки годували полонених стрільців картоплею із землею”⁵⁷), смерті. Поряд із ними були створені оповідання, в яких порушується тема загальнолюдських цінностей, серед яких мотив милосердя до супротивника – сюжетотворчий: (поляк (варіант – медсестра-полька) рятує галицького стрільця) [10].

Загалом варто наголосити, що народна оцінка тих подій і явищ в усних оповіданнях – це бажання осмислити історичну дійсність (“дуже гарно наші воювали, але командування було ослабе, воно не мало наперед якоїсь стратегії. Бо не було генералів таких наших, а офіцерами ставали навіть прості солдати. Присвоювали їм трошки яким ліпшим звання, бо не вистачало офіцерів. Але воювали завзято, так просто не давалися полякам”⁵⁸) та поглянути критично на склад і стан армії УГА, яка програла війну [11]. У цьому контексті не варто, однак, забувати про те, на чому справедливо наголосив С. Мишанич, що в усних оповіданнях “оповідач може тільки відтворити загальний дух конкретної події, про багато що він може тільки догадуватися”⁵⁹. Тому, аналізуючи такі твори, варто враховувати, що вони тенденційні, під певним кутом художнього узагальнення.

Закінчують аналізований блок твори, які виникли в міжвоєнний період, однак зміст їх тісно пов’язаний зі стрілецькою історією та суспільно-громадськими звичаями й обрядами опікування стрілецькими могилами, які сформувалися в 1930-х роках у Галичині. Сюжети їх розвиваються довкола стрижневого символічного образу – стрілецької могили. Вона – домінантний просторовий образ не тільки історичних ліро-епічних пісень, але й багатьох меморатів про насипання та зруйнування стрілецького кургану чи локальних топонімних переказів. Ми раніше писали про те, що у фольклорних творах стрілецька могила уособлює втрачену свободу, стрілецьку славу, незламний бойовий дух юних лицарів першого українського війська нової доби⁶⁰, а також державницьку потугу українців і силу їхньої націотворчої волі⁶¹. Сюжети, в яких головним є цей образ, стосуються цілого пучка мотивів: селяни насипають могилу капелюхами, стрілецький курган-могила таємно завітчують вінками; польська влада ініціює зруйнування стрілецької могили; відновлення стрілецької могили.

⁵⁷ Інтерв’ю О. Харчишин 28.08.1999 р. у м. Львові (р-н Нове Знесіння) з Омеляном Білевичем, 1913 р. н., вища освіта, викладач [домашній архів О. Харчишин].

⁵⁸ Інтерв’ю Є. Луньо 23.10.2003 р. у м. Львові з Романом Масюком, 1928 р. н., м. Яворів.

⁵⁹ *Мишанич С.* Усні народні оповідання. Питання поетики. – С. 122.

⁶⁰ *Кузьменко О.* Стрілецька пісенність: фольклоризм, фольклоризація, фольклорність / О. Кузьменко. – Львів, 2009. – С. 213–215.

⁶¹ Детальніше див.: *Кузьменко О.* Рецепт ідеї української державності в народних переказах про січових стрільців / О. Кузьменко // Література. Фольклор. Проблеми поетики: зб. наук. праць / [редкол.: Г. Семенюк, О. Снитко, О. Івановська та ін.]. – Київ, 2011. – Вип. 35. – С. 302–310.

Від початку 1990-х років звичай насипати символічні могили полеглим за волю України відновили⁶². Стрілецькі кургани-могили, що були споруджені майже в кожному селі Львівської, Тернопільської, Івано-Франківської обл. і не тільки, стали місцем відродження історичної пам'яті нащадків. Події, пов'язані з цими процесами, лягли в основу багатьох меморатів, фольклоризація яких триває. Звернувшись до цих текстів, можемо стверджувати, що художній образ могили займає кульмінаційне місце в переказах, де присутній сюжетотворчий мотив “зруйнування стрілецької могили”. Через особливу атрибутивну роль постійного епітета “розрита” актуалізується символіка оскверненої могили, яка в народних віруваннях означала небезпечне місце та була гріховною справою для тих, хто це зробив⁶³: “Тарнавського похоронили на Янівському кладовищі. Прийшли наші «визволителі», розкидали могилу, розрівняли. За ніч вона постала. На другий день знову розкидали. А за ніч могила знову з'явилася”⁶⁴.

Сакралізація простору, наявність фантастичного елемента (“чуда”) зумовлює те, що образ стрілецької могили з'являється в легендарних творах (сюжет про спляче військо [11], про великодню молитву привида австрійського жовніра на стрілецькій могилі⁶⁵), що зображають героїв, наділених незвичайною силою і красою. Як приклад, ще одна легенда про Мирона Тарнавського (1869–1938) – сотника УСС, команданта Вишколу УСС, згодом генерал-четара УГА, який прославився перемогами на Правобережній Україні. Це про нього, як “вояка холодної крові й гарячого серця”, Левко Лепкий писав: “Генерал Тарнавський був вояк впертий і завзятий. Йшов уперед не заслонюючись ніким і нічим, не зважав на небезпеку. Верховодив сміло й уміло. ... Дбав про людей і ними дорожив. ... Все мав на оці добро Батьківщини і її синів”⁶⁶. Смерть стрілецького ватажка змальована у традиційно фольклорному стилі незвичайного. Побуває легенда, за якою перед смертю до генерала Тарнавського в лікарню прилітає літак з Америки. Реалістичність легенди поверхова. Адже головна колізія полягає у тому, що цей “фантастичний” на той час транспортний засіб за канонами жанру безслідно зникає разом із невідомими месниками, які поклялися продовжити справу ватажка (“Спокійно можеш лежати, ми будемо край боронити... Прощай”⁶⁷).

Тяглість фольклорної традиції змалювання стрілецького героя-ватажка зберігається завдяки одночасному функціонуванню переказів та історичних пісень про стрілецьких провідників. Варто зауважити, що особливість поетики прозових творів відображена у специфічно жанровому взаємовідношенні до об'єктивної дійсності. Так, у сферу переказів про хорунжого УСС Володимира Загультського (1894–1917) увійшов

⁶² За волю України: Символічні могили січовим стрільцям, воякам УГА та УПА на Коломиїщині / [упоряд. і передм. М. Васильчука]. – Івано-Франківськ: Облвидав “Галичина”, 1991. – С. 4–5.

⁶³ Плотникова А. Могила / А. Плотникова // Славянские древности: Этнолингвистический словарь. – Москва, 2004. – Т. 3. – С. 267.

⁶⁴ Панькевич О. Мирон Тарнавський / О. Панькевич. – Львів: Галицька видавнича спілка, 2005. – С. 23.

⁶⁵ Цей текст легенди опубліковано в нашій статті “Епізод як структурна домінанта фольклорних наративів про Першу світову війну” (Народознавчі зошити. – Львів, 2012. – Ч. 2. – С. 291).

⁶⁶ Лепкий Л. Вояк холодної крові і гарячого серця / Л. Лепкий // Пам'яті вождя УГА. – Львів, 1939. – С. 7.

⁶⁷ Інтерв'ю О. Кузьменко з Ганною Мацьків 1998 р. в с. Барилів Радеківського р-ну Львівської обл.

тільки сюжет про зруйнування могили, що стосується реалій пізнішого часу. Натомість зміст ліро-епічних пісень зосереджений здебільшого на подіях, які описують трагічну смерть, похорон В. Загульського та вшанування його могили⁶⁸.

Підсумовуючи, хочемо виділити такі важливі тези. Стрілецька тема у фольклорній прозі Першої світової війни займає значне місце. Частина її складають власне стрілецькі оповідання у формі меморатів, хронікатів, фабулатів, які сприяли початку фольклоротворчого процесу, що породив родинні перекази про Січових стрільців. У поетиці переказів спостерігається прагнення до типізації конкретних героїчних (і негероїчних) історій, а також зміщення сюжету оповіді з однієї часової площини в іншу. Хронотоп переказів ґрунтується на актуалізації опозицій “тоді”/“тепер”, “до”/“після”.

Репертуар сучасних оповідачів неоднорідний. Переважають розлогі локальні наративи, в яких відбувається дифузія епізодів різних жанроформ. Спостерігаємо зв’язний перехід від переказу про одну стрілецьку історію до оповідання-меморату, заснованого на подіях повстанської національно-визвольної боротьби, в якому виконавці подають особисті переживання і спостереження. Пошук аналогій в різних етапах української воєнної історії та національно-визвольного руху першої половини ХХ ст. дозволяє оповідачам сформувати своєрідні настанови-узагальнення щодо головного персонажа – січового стрільця. Вони стосуються як традиційних, так і новачійних рис образу героя-борця, зокрема його зовнішньої і внутрішньої краси, незвичайної сили, а також честі, патріотичної стійкості (“січовий стрілець... він ніколи не був до преземі..., не перевертень”⁶⁹), жертвовної відваги (“сама назва січовий стрілець, то було для нас таке шось велике. Як був усусус, то була людина, яка жертвувала себе для України”⁷⁰).

Ознаки січовика як благородного захисника не втратили ідейного значення і в наш час, коли триває неоголошена війна за Україну та з новою силою звучить стрілецька пісня “Йде січове військо...”. З’являються, очевидно, й усні оповідання про сучасне військо, жінок-воїнів, сюжети про порятунок синів із полону. Але це вже інша кривава історія та матеріал для майбутніх наукових студій істориків, культурологів, філософів і фольклористів.

⁶⁸ Стрілецькі пісні. – С. 324.

⁶⁹ Інтерв’ю О. Кузьменко з Катериною Сенік 1922 р. н. в с. Конюхи Козівського р-ну Тернопільської обл. 17.10.2006 р.

⁷⁰ Інтерв’ю О. Кузьменко у м. Львові 11.10.2006 р. з о.-митратом Павлом Когутом, 1925 р. н. у с. Конюхи Козівського р-ну Тернопільської обл., вища богослов. освіта.

ДОДАТКИ

• Стрілецькі оповідання-меморати

• 1. [Як стрілець Саджениця ошукав московський патруль]¹

“Я запорпував ся в сніг і як надходила московська патруля (а було се на Маківці), я знебачки вискакував і стріляв. Тоді два передні наполохані таким способом кидали звичайно кріси, бо гадали, що то не я сам роблю напад, і піддавали ся. Але потому, як зміркували, що я сам і що вони дурно настрашили ся, пробували в ході до канцелярії ставати, аби мене так само знебачки вхопити, як я їх. Та я знав уже, що Москалі воюють ошуканством, бо мені вже перед тим трафляло ся таке, що оден ніби піддає ся і йде до мене без кріса, а кількох заходить з боків. Тому я добре пильнував їх оком і як лише побачив, що вони хочуть «маркирувати», забивав скоро, бо інакше були би вони мене перемогли”.

Питання: *Чи ви тоді знали, що Москалі вішають полонених стрільців?*

“Говорили мені про се наші селяне в кількох селах в Скільщині і казали, що вони (Москалі) дуже недобрі на Українських Стрільців. Тому я сильно уважав, аби мене не взяли в полон”.

Зап. О. Назарук у червні 1915 р. від стрільця Олекси Саджениці, 1891 р. нар., у с. Брищі (?) пов. Жовква, добровольця УСС, виконував обов'язки санітара, різника у сотні О. Будзиновського, рядовий, брав участь у наступі на г. Маківка. Публ.: Назарук, 1916, С. 26–27.

2. [Битва на Маківці]

“... В Світлий вівторок пішли ми знов у поле і був я у чотирьох приступах на Маківці, де мене ранили в праву ногу. Битви на Маківці були страшні. Сходилися близько і на багнети били ся, але ми відбили свої рови. Москалі знов здобули, але ми знов відібрали. І так було чотири рази. Я зніс з Маківки одного раненого стрільця до Славська. В Грабівці упав від нас гранат на кілька кроків, як ми його несли і глина мене побила так, що мені устами йшла кров через дві неділі. Та я відніс раненого до Славська і вернув до своєї чети на Маківку. ... Там билися всі наші стрільці, навіть слабі. Були там і Пруси, але мало їх було. Ми відібрали Маківку і тоді мене ранили а праву ногу...”.

Зап. О. Назарука від Олекси Шкрібляка, сина Антося, 1893 р. нар. із с. Перехресне (тепер Верховинського р-ну Івано-Франківської обл.), селянина, письменного. Публ.: Назарук, 1916, С. 74.

3. [Степанівна на Маківці]

“Пішли ми на Маківку в шанці. Та гора таки над самим Головецьком, село держиться з нею так, що тут село, а тут зараз на схід від него ліс на Маківці. Ми застали вже на Маківці наших Стрільців і Мадярів у розстрільній. На Маківку прийшли ми рано дня 27 квітня. Той день запам'ятав я собі тому, бо на другий день 28 квітня мене ранили в битві на Маківці. Провадив нас десятник наших стрільців Герасимович (що погіб по тому). Межи нами була й Степанівна; вона йшла відважно, як хлопець; стріляла як ми.

¹ Друковані тексти передано відповідно до правопису і пунктуації першодруку.

Ми перейшли якусь річку, що пливе також через село і пішли в готові вже шанці на горі Маківці в лісі. В тих шанцях не було нікого. Шанців було багато, зверху всі були покривані таким грубим деревом, що шрапнелів не було чого боятися. Ми розложили ся четами по шанцях, посідали в них на землю і кріси тримали коло себе. Сиділи ми близько оден коло другого, рамя об рамя. Наші офіцери мали окремих шанець, в нім була й Степанівна. Ми гадали зразу, що вона молодий хлопець, а як довідали ся, що то панна, то дивувалися, що пішла на войну і йде так як хлоп. Казав мені потому Петро Данишук, що вона і в штурмі йшла та й стріляла в Москалів з револьвера, а як зраили його і ще одного стрільця, то вона обох вела попід плечі і плакала коло них. Файна то дівчина”.

Зап. О. Назарук від Луки Петріва, 1896 р. нар., у с. Брустури Косовського пов. (тепер Івано-Франківської обл.), селянин, неписьменний. Публ.: Назарук, 1916, С. 117–118.

Історичні родинні перекази

4. [Село після Конюхівського бою]

Мене дуже вразила розповідь мами, як то їх евакуювали з села. І десь гет далеко на захід, десь там навіть як та Коновка, аж під Краків. І як вони вернулися. Тільки де-не-де був якийсь комин, що було видно хата мала. А так нічого не було. Навіть ніхто не пізнавав, де його хата стояла. Всього було заросло бур'янами. Очевидно, пізніше відбудовували ті своє мешкання. І дуже багато вживали того матеріялу, що мали, що мало військо під землею: ті схованки, такі криївки. Казали, немов би ціле село там тих вояків були заховані. І з того матеріялу будували собі ті перші хати.

Зап. і розшифр. О. Кузьменко 11 жовтня 2006 р. у м. Львові від отця-митрата Павла Когута, 1925 р. нар. у с. Конюхів Козівського р-ну Тернопільської обл. (ІН НАНУ. – Ф. 1. – Оп. 2. – Од. зб. 613. – Арк. 51).

5. [Село після бою]

Тут були могили січових стрільців, бо тут стояв фронт. В нас людей в селі не було. Був бій. Сильний був бій. Село згоріло. Щось кілька хат вціліло.

Наша хата в Першу [світову війну – О. К.] згоріла. Мій дід прийшов з війни – а ту хати не було. Ай, де жили?! Будували землянки: чотири стовпи і так накрили / і такі хатинки. І так. В нас було півстайні лишилося. Ми до тої стайні дочіпили такої «кучі», як мама казала. Отак була кучі, як ремонтували хату.

Зап. і розшифр. О. Кузьменко 14 липня 2008 р. у с. Завалів Пігасцького р-ну Тернопільської обл. від Ганни Радомінської, 1954 р. нар. (ІН НАНУ. – Ф. 1. – Оп. 2. – Од. зб. 613. – Арк. 51).

6. [Братання на фронті]

“На річці / з того боку були рускі, а з того боку були австріяки. То вони тоди шо зробили: ше декотрі люди ту близько жили, піднесли білий прапór догори, щоб мирилися. Зійшлися солдати до купи / і гуляли навіть [сміється]. Так шо вони всі ся мирили. А шо ж їм було інакше робити? З того боку були / австріяки, а з то́го бо́ку були тиї / рускі. Цар Микóлушка воював”.

Зап. і розшифр. О. Кузьменко 15 липня 2008 р. у с. Семиківці Тербовлянського р-ну Тернопільської обл. від Ярослави Вальчишин, 1929 р. нар. (ІН НАНУ. – Ф. 1. – Оп. 2. – Од. зб. 613. – Арк. 125).

7. [Фронт]

“Батько розказував. Казав, що тут фронт був. Тут стояли рускі, отут во [показує], як ліс. А по тих во горах: отут, де ота гора, та гора – то стояли мадяри (я знаю, то тепер Угорщина). А тоді мадяри стояли тут. Та й так вони стріляли (тут щось рік стояв той фронт). Ті відти стріляли, а ті відти стріляли... А люди в хатах були, на ніч закривалися, зачиняли вікна й не світилося. Так жили”.

Зап. і розшифр. О. Кузьменко 5 липня 2007 р. у с. Верхнє Турківського р-ну Львівської обл. від Володимира Льницького, 1947 р. нар. (ІН НАНУ. – Ф. 1. – Оп. 2. – Од. зб. 613. – Арк. 58).

8. [Втеча з сибірського полону]

“Знаю, що мого чоловіка тато був у січових стрільцях. Служив. І їх забрали / в полон аж на Сибір заслали. Це царська армія. Томськ, Омськ. Там забрали цих полонених, вони їх заслали в Томськ і Омск. Там... в цих дві областей. Цих з армії січових стрільців, яку...(ану хто то? Нагадайте мені, хто то був?)..., що була вільна Україна вісімнадцять місяців. На Закарпатті була...”

Дуже багато вібили, погинули ці січові стрільці. А хто лишився в живих, то вони забрали в полон і заслали у Сибір в Омск, Томск. Російське військо забрали цих людей туди. І потім, я не знаю, і хто кому як удалося, вони сами добиралися додому. Якось тікали, перебиралися.

То казав мого чоловіка тато, що він перебрівся у воєнні... (це що вони ці мають роби). Він молодий якийсь вівпросив собі там якихось таких, знаєте, цивільного цього одєжі і брав граблі і вила на плечі, і з селá до селá так він ішов шось рік з чимось з Омська, Томська аж додому прийшов, до Кам’янки. Розумієте?! З цими вилами і з цими граблями, і так взимі десь так пересувався сюди-туди перебував, а вліті він так ішов, аби іго ніхто не... заплáв, аби не забрали іго назад у цю... російську...”

Запис і розшифр. О. Кузьменко 5 липня 2013 р. у с. Велика Кам’янка Коломийського р-ну Івано-Франківської обл. від Ганни Михайлівни Ниньовської (Ткачук), 1922 р. нар. у с. Жукотин, сер. спец. осв., медик, пенсіонерка [Домашній архів О. Кузьменко].

9. [Втеча кмітливого стрільця з полону]

К. О.: *Що ваш тато робив в січових стрільцях?*

Та й стрільцем був. Пішов на австрійську війну.

К. О.: *Що розказував він про ту війну?*

Вни співали, приходили тут два чоловіки ше до него. Вони таких так само, що в січових стрільцях, і співали:

Дикунки, дикунки, жель вас покидати,

Як вас було тяжко взимі будувати.

Ми вас будували через цілу зиму,

А тепер лишеєм за одну годину.

Це я кимую, що вони... Але що там, як було, я не знаю.

К. О.: *У полоні ваш тато був?*

Був. У Росії.

К. О.: *Що він розказував про Росію?*

Розказував, що він там робив, працював дуже. На гармóшку навчивсі грати (сміється). Дуже тяжко робив. Відтак відти утік.

К. О.: *Розказував він, як утік?*

Казав, що там уже були такі комсомольці молоді, що вони не вміли навіть автомат [зарядити]... Йому каже:

– Заряді автомат.

– Да що ти, парнішка, у тебе автомат пліхо заряджений. Давай, я тобі заряджу, щоб ти міг з него стріляти.

Та й возмут та й патрону витягнув з автомата. Та й йому зарідет, щоб він не видів. Та й вже. Та й так помежи такі так тато тікав сюда. Приїхав, прийшов».

Запис О. Кузьменко 8 липня 2013 р. у с. Пилипи Коломийського р-ну Івано-Франківської обл. від Анни Іванівни Климович (Левицької), 1924 р. нар. у с. Пилипи, 4 кл. осв., 1947–1966 рр. була вивезена в Омську обл., співала у хорі, чл. Союзу Українок, пенсіонерка [Домашній архів О. Кузьменко].

10. [Порятунок з польського полону]

Мій батько у Вітовського служив... В Галицькій армії. Молодим хлопцем пішов у Галицьку... то ся рахувало як січові стрільці, але то вже так було, як Галицька армія. Інтернували поляки, і він відбував в Каргузькій Березі полон. Жорстокий полон. Вони так голодні йшли до того котла і варили як-небудь, що часом падала людина в той котлол. Дуже... то, що розповідають про концлагер німецький, там не відрізнялося. Але у нас був чоловік, що його син зразу з моїм батьком пішов в січові (будем казати) стрільці, і в'ни обидва попали там [у полон – О. К.]. Але він мав жінку польку. І якось через польську владу ви[робив] документи, що його син якось там випадково попав. Щось там відвіз. І забрав свого сина (батько проважав того сина: вони обидва дуже дружили) і він попросив – віддали йому ще й батька. То так він виратував батька з польської тої неволі.

Зап. і розшифр. О. Кузьменко 16 липня 2008 р. у с. Медуха Галицькогор-ну Івано-Франківської обл. від Йосипа Варнави, 1927 р. нар., 7 кл. осв., навчався в муз. училищі, репресований; батько – Михайло Варнава, 1902 р.нар., воював в УГА [Домашній архів О. Кузьменко].

11. [Як зачиналася Україна]

“В штирнацятому році вибухнула війна. Ну то ж тато (вони колись там були на бубраках, хто знає куда, на якімось гмінті їх тудя відвозили) вони були по світі, покидували їх. Штири роки їх кидали по світі. Потому зробилася Україна. Зачели будувати Україну. Зробили українську війну. Татові було сімнайцять років. То казав мій тато, що їх, як позабирали таких пацанів, то котрой мав карабін, а котрой був босий, а котрой мав дві кулі і таку з них зробили армію. Зробили армію таку з них – там нічого доброго не було з того і нічого доброго не виходило. Зробили, зробили, а наостанку кінчилася війна. Поляки зайшли. Коли тих всіх пацанів в плен позабирали. Там тато відбув два рази тифус. ... В Копичинцях, сюда Тернопільська область він в плені був (кілько років, я не знаю). Після того всього вернувся додому”.

Зап. і розшифр. О. Кузьменко 15 липня 2008 р. у с. Семиківці Тербовлянського р-ну Тернопільської обл. від Ярослави Вальчишин, 1929 р.нар. (ІН НАНУ. – Ф. 1. – Оп. 2. – Од. зб. 613. – Арк. 115).

Легенди

12. [Спляче військо]

“А там, на долі, як за старим Дністром, там [могила була – О. К.]. Но чия то могила була, я не пам’ятаю. Но пам’ятаю, як я все йшла з мамов у поле. І мама (ішли ми понад верхом, понад стару ріку. А на долі, так на низу, там сінокоси, лука там була, знаєте, луг такий. І там була могила, висока висипана. І мама моя так, як вона була все патріотка (я то дуже добре пам’ятю, чи я мала п’ять чи шість років, чи кілька), мама мені все казала. Ми все ставали там, над тим берегом, на низу (і там є ще трошки насип; там стадіон є тепер, і там є збоку тотá могила). Ми все ставали над берегом, і мама казала мені: «Бачиш, дитинко, вон могила / українського війська. А колись устане / військо, заграють сурми, і того військо ... встане ... на борбу ... за Україну». Все мама мені того. Я так пам’ятаю, як нині, як вона мені того все втовкмачувала”.

Зап. і розшифр. О. Кузьменко 12 грудня 2007 р. у с. Розвадів Миколаївського р-ну Львівської обл. від Ганни Семеген, 1927 р.нар. (ІН НАНУ. – Ф. 1. – Оп. 2. – Од. зб. 613. – Арк. 35).